

Némethy András

Ze nyelv / Zen jel: V

Régóta érdekel a nyelvészet. Nemcsak egy-egy idegen nyelv megtanulása foglalkoztat, hanem általában véve az emberi nyelv: a különféle nyelvtani struktúrák valamint a különböző kultúrákban és társadalmi rétegekben megjelenő szókészlet emberi gondolkodásmódokra gyakorolt hatásai. Mivel nem vagyok nyelvész, így cikkem tudományos értékkel nem bír, gondolatébresztőnek azonban jó lehet.

A sok ezer nyelv kínálta rendkívül változatos nyelvtani megoldások, szókészleten belüli alapvető eltérések tanulmányozása mellett arra a következtetésre jutottam, hogy izgalmasabb és talán mélyrehatóbb megismerést ad, ha jómagam is létrehozok új, mesterséges nyelvet, nyelveket. Érdekes, és elgondolkodtató lehet az a folyamat is, hogy mi visz rá valakit arra, hogy a világ több ezer nyelve mellé kitaláljon egy több-ezer-egyediket is. Ha elfogadjuk, hogy a zen voltaképpen tudatkutatás, a tudat tudománya, úgy egy nyelv megalkotása egyfajta tudományos játék – ha úgy tetszik gyakorlás vagy kutatómunka is lehet –, hiszen a semmiből hozunk létre egy új világot. Egy olyan világot, amit mi szeretnénk; amely aztán – ha megfelelően alkalmazzuk – képes lesz azt a világot leírni, amit szeretnénk általa bemutatni. Jelen írásomban egy ilyen nyelv megalkotásával kapcsolatos problémákat szeretném körbejárni, illetve a létrehozás előtt és közben felvetődő megannyi kérdésre szeretnék rávilágítani. Olyan kérdésekre, melyek a nyelvek és a nyelvészet témakörén messze túlmutatnak.

Vágjunk is a közepébe! Vagy mégsem? Egy nyelvalkotási folyamatnak hol van a közepe? Mihez nyúlunk először? Teljesen laikusként kezdjük például a szókinccsel. Egy nyelvben elvégre nem árt, ha vannak szavak... A szókinccs megalkotása különösen érdekes feladat. Elsőre azt gondolhatnánk, hogy ha egy-egy (magyar) szóhoz hozzárendelünk egy kitalált új alakot (például: kutya = *vau*, macska = *miu*, stb.), és ha ezt a folyamatot elég sokszor ismételtetjük, akkor helyel-közzel kész is van nyelvünk szókinccse. A helyzetet részben egyszerűsíti,

részben bonyolítja, hogy alkothatunk képzőket vagy módosítószókat, amik segítségével már meglévő szavakból alkothatunk újat (pl. tud/ni → tudás, tudat, tudomány, stb.). A mesterséges nyelvek közül a szókészlet egyik híres mestere az eszperantó nyelv. Lazar Markovics Zamenhof – az eszperantó kitalálója – a nyelve első tanulmányában bemutatta az „*egy szóból ötvenet*” (és még sokkal többet) elvet, azaz a képzési lehetőségek határtalanságát. Mindezt az egészséges (eszperantóul: *sana*) szógyök segítségével reprezentálta. Amennyire szimpatikus, és könnyen használhatónak tűnik ez a rendszer, annyi kérdést vet fel. A bemutatott *sana*, (egészesen) szón is látszik, hogy ami az eszperantóban gyöknek mondható, az a magyarban egy többszörösen képzett szó: egész-ség-es. A magyarban a szógyök (helyesebben: morféma, ami további elemekre már nem bontható) az *egész*, ami feltehetően aláni (indo-iráni) eredetű (vö. az oszét: *ærac* [ägas]).

Mi alapján dől hát el, hogy egy nyelvben – pláne egy általunk kitalált új nyelvben – mik legyenek az új morfémák, mondhatni alapszavak, és mik legyenek a képzettek. Melyik nyelvből vegyük át az új szavakat? A világ különféle nyelveiben sok olyan szó van, amit magyarul egy többszörösen összetett mondattal lehet csak lefordítani (pl. a zen kultúrkörben is ismert 侘寂 [*vabi-szabi*] mely nagyon tömören egy jellegzetes japán esztétikai szemlélet, vagy a finn *ruska*, ami az őszi sárgás-vöröses színkavalkádot, levélhullást, voltaképpen életérzést jelent). Sok szó (például a fent említett kutya, macska) a legtöbb nyelvben hasonló jelentéstartammal bír, így például helyel-közzel mindegy, hogy a magyar „kutya = *vau*”, vagy az angol „dog = *vau*” szavakat használjuk. Azonban például a magyar kék szó esetén már nem mindegy, hogy „kék = *lili*” vagy az orosz megfelelőjét használjuk-e. Az oroszban ugyanis a kékre két szó van: синий, ami magyarul kb. sötétkék, és голубой, világoskék. Míg az oroszban azonban ez a két szó annyira elkülönül

egymástól, mint a magyarban a kék és a zöld, addig a teluguban a sárga és a zöld egyaránt పచ్చ (paccsa) és csak olyan külön szóösszetétellel lehet különbséget tenni közöttük, mint ఆకుపచ్చ (akupaccsa) azaz „levél-paccsa” azaz zöld, és పసుపుపచ్చ (paszupupaccsa) ami „kurkuma-paccsa”, vagyis sárga.

A kutya/macska példájából indulva alkothatunk olyan nyelvet, ahol ezeket a morfémákat is lehet tovább bontani. Például ha az élőlény egy gyök – legyen például: to –, a kutya, macska pedig már összetett alakok (kutya = *to*vau, macska = *to*miu). Az elsőre talán furcsa és „túl merev” rendszer ismerős lehet több nyelvből is. Számos nyelv használ hím-, nő-, és semlegesnemet, amik végső soron egy efféle (jelentésben mára sokszor elhomályosodott, csak a nyelvtan szintjén élő) jelenségre utalnak. A kínai karakterek sokasága is hasonló módon épül fel, például a pár sorral feljebb látható 人 jel is, ami az 亻 ember, személy, 宀 tető, illetve a 冫, azaz fűszál (ez utóbbi egyébként három jel kombinációja: 丿 vágás, vonal, 一 egy, egyedül és 丨 titkos, kicsi, pillanat, perc) gyökök összerakásából áll. A szavakat jelentésük szerint szintén hasonló rendszerbe foglalja számos afrikai nyelv is: a bantu nyelvek a főneveket nyelvtől függően 10–20 úgynevezett névszó-osztályokba sorolja. Az egyes névszó-osztályok különféle kategóriák, például állatok, emberek, kerek tárgyak, hosszúkás tárgyak, gyümölcsök, kicsi/lenézett dolgok stb. Mind a japán, az afrikai bantu vagy éppen a finn nyelv szavain is érződik, hogy az adott környezetben élők világát, szemléletmódját, etikai és erkölcsi elképzeléseit, végső soron az adott kultúrkörben élők fontosnak vélt tudati mintázatait igyekszik leírni minél alaposabban.

A fenti példákból jól látszik, hogy ha egy új nyelvet alkotunk, az alapvető morfémák megalkotásánál kiemelten fontos figyelembe venni, hogy milyen célra készül a nyelv. Egy olyan mesterséges nyelvnél, ami kifejezetten azért készül, hogy a buddhizmust írja le, nem árt, ha a buddhista szakszavak legalább egy része morféma (de legalábbis viszonylag egyszerű alak), a különféle képzett alakok pedig az adott szavakat tudják a végtelenségig tovább árnyalni. Furcsa, nehezen használható, és életszerűtlen lenne, ha a Buddha szót csak egy többszörö-

sen összetett mondattal lehetne kifejezni. Míg például a magyar nyelvben a megvilágosodik szó gyöke a világ, úgy egy új buddhista szaknyelvben a megvilágosodás lehetne egy morféma, amiből aztán a világ, világos, stb. szavak képezhetők.

Mi legyen tehát az új nyelvünk funkciója? Miért hozzuk létre? Az új nyelv a világ nyelveinek nyelvtani sajátosságait igyekszik bemutatni? Ez esetben érdemes lehet különféle, lehetőleg minél komplexebb nyelvtani elemek százaival (ragok, infixumok, előjárók, nyelvtani nemek, az egyes- és többes szám mellett kettes szám, udvariassági szintek szerinti ragozás, tengernyi igeidő) telepakolni. Egy irodalmi nyelvben fontos lehet, hogy egy-egy szóra megannyi apró árnyalatbéli különbség legyen, a nyelvtanban is megjelenhetnek hasonlóan finom eltéréseket rögzítő elemek. A szónoklás érdekében fontos szempont lehet, hogy a nyelv könnyen kiejthető legyen, a gyakran használt szavak lehetőleg ne hasonlítsanak egymásra. Kitalálhatunk egy nyelvet kifejezetten a taxonómia, azaz a biológiai rendszertan leírására is. Ez esetben morfémák lesznek a taxonok (ország, azon belül törzsek, még beljebb osztályok, alatta rendek stb.), ami által egy logikus rendszer építhető fel. A „nyelv” előnye, hogy egy-egy élőlény megnevezése rendkívül pontos, már a név alapján tudhatjuk, hogy nagyjából kivel is van dolgunk. A hétköznapi beszédben viszont hátránya, hogy pl. a sokszor emlegetett kutya, macska szavak jóval komplexebbek és hosszabbak lesznek; ha minden taxon egy szótagú, akkor is 8–10 szótagos lesz a kutya/macska szavunk. További hátrány lehet az is, hogy a fent említett két élőlénycsoport ugyanabba az országba, törzsbe, altörzsbe, osztályba, rendbe tartozik, csak az alrend, család, nem és faj szinten különböznek – így a két szó eléggé hasonlítani fog egymásra. A jelenség pedig még szembetűnőbb lesz, ha a kutya/farkas vagy a macska/oroszlán szavakat vizsgáljuk. Egy műszaki, matematikai nyelvnél érdemes kevés árnyalatot alkalmazni, és arra koncentrálni, hogy leginkább csak azokra a kifejezésekre legyen egy-egy szavunk, amit az adott műszaki terület megkíván. Érdekes lenne például egy új matematikai jelet kitalálni (pl: a grúz Ⴀ [gh] és Ⴁ [s] betűket kölcsön venni),

amiket aztán valamely műveleti jel után írva azt a szubjektív véleményt fejezi ki, hogy az adott matematikai művelet alkalmazása a képletet leíró ember számára örömteli (\heartsuit) vagy éppen ellenszenves (\clubsuit) folyamat. Pl. $2+\heartsuit 2=4$, mert-hogy szerintem összeadni igenis jó, és vidám dolog, $5-\clubsuit 1=4$, mert kivonni nem szeretek, az unalmas, és nehéz!

Az adott nyelv célját előre definiálni azért is fontos kérdés, mert a nyelvalkotásnál sokkal hétköznapiabb helyzetekben is előkerülhet, például amikor angolul, spanyolul vagy éppen oroszul szeretnénk megtanulni. Valaki munka miatt, mások művelődés, utazás, külföldi rokonok, vagy pusztán agytorna végett. Gyakran nem merül fel bennünk, hogy amit csinálnunk kell, vagy csinálni szeretnénk, azt voltaképpen milyen célból is tesszük (ez természetesen nemcsak a nyelvtanulásra igaz).

Jómagam több mesterséges nyelv megalkotásával is foglalkozom szabadidőmben. Egyik ezek közül nem kisebb célt szolgálna, mint-hogy egy népeket és kultúrákat átfogó nemzet-

közi nyelv legyen, részben olyasmi, mint az eszperantó – viszont úgy megszerkesztve, hogy tényleg mindenki egyenlő esélyekkel tudja használni, és elsősorban az egyszerű hétköznapi kommunikációra lehessen használni. Legyen olyan módon szerkesztett, hogy minél több ember számára könnyen kiejthető, logikus, egyszerű, kényelmesen használható legyen a mindennapi élet legalapvetőbb dolgainak kifejezésére. Az esély, hogy az általam kitalált nyelvet valaha használni fogják (vagy egyáltalán publikálásra kerül) igen csekély, azonban általában véve a nyelvek struktúrájának, szókészletének megismerésére izgalmas lehetőség hogy embertársaimhoz és önmagamhoz közelebb kerüljek. Egy nemzetközi világnyelv megalkotása igencsak kemény dió, hiszen érdemes legalább a 8–10 legtöbb ember által beszélt nyelvet és a szintén 8–10 legnagyobb nyelvcsaládot megvizsgálni nemcsak nyelvtanilag, hanem a morféimák szintjén is. A nyelvcsaládok és nyelvek összeolvasásával az alábbi nyelvek listája jön ki, melyek „ismerete” már jó kiinduló alap lehet:

<i>Nyelvcsalád</i>	<i>Alcsoport</i>	<i>Alcsoport legnagyobb nyelvei</i>
Indoeurópai	germán	angol, német
	latin	spanyol, francia, portugál, olasz
	szláv	orosz, lengyel, ukrán
	indoárja – ind	hindí, bengáli, urdu, maráti, pandzsábi, gudzsaráti, bhodzspuri
	indoárja – iráni	perzsa, dari, tádzsik, pastu, kurd
Sino-tibeti	kínai	kínai, jüe, wu
	tibet-burmai	burmai, tibeti
Afroázsiai	sémi	arab, amhara
	csádi	hausza
Ausztronéz	maláj-polinéz	indonéz, maláj, tagalog, malgas
Dravida	dél-központi	telugu
	déli	tamil, kannada, malajálám
Türk (korábbi altáji egyik feltételezett ága)	oguz	török, azeri, türkmén
Ausztróázsiai	viet-muong	vietnámi
Kra-dai	tai	thai / iszan
Niger-kongói	bantu	szuahéli, ruandai, zulu, xhosza
	volta-kongói	joruba, igbó
Uráli	ugor	magyar
	finn-permi	finn
Izolált, rokontalan nyelvek sok beszélővel	—	japán, koreai

Mint látható, a lista számottevő részét az indoeurópai nyelvek teszik ki: a különféle alcsoportokban felsorolt nyelvek mindegyikét legalább 30, de inkább 50–500 millió ember beszéli, akárcsak táblázatban foglalt sino-tibeti, afroázsiai vagy éppen dravida nyelveket. A relatíve kicsi uráli nyelvcsalád elsősorban a magyar miatt szerepel, hiszen eme írás is ezen a nyelven készül.

Még ha csak egy-egy nyelvcsalád legnagyobb nyelvét is nézzük meg, akkor is problémás lehet például a szuahéli, telugu vagy a hawsza nyelv morfémáit (gyök-szavait) kikeresni. Morris Swadesh az 1940-es és 1950-es években alkotott egy kb. 200 szóból álló szójegyzéket, melyben olyan szavak állnak, amik a legtöbb vizsgált nyelvben előfordulnak, ugyanakkor kulturális és természeti környezettől viszonylag függetlenek. A Swadesh-lista elérhető az előbbi táblázat valamennyi nyelvén, így némi támpontot adhat. Érdekes megfigyelni, hogy még ez a néhány szó is milyen változatosan fordul elő az alábbi nyelvekben. Vegyük például a személyes névmásokat. Ezek a magyarban az alábbi morfémák: *én, te ön, ő, mi, ti*. Hatféle van belőlük morféma szinten, az önök, és ők már képzett szavak. A második személynek két alakja van (te, ön / ti, önök), használatukat elvileg az udvariassági (szerintem inkább a távolságtartási) szabályoknak megfelelően használjuk. Elsőre úgy gondolhatjuk, hogy a többi nyelvben is hasonló a rendszer, jobban megvizsgálva azonban meglepő eredményre jutunk.

A japánban az Ön/(Te) jelentésű *あなた* (*anata*) is egy többszörösen összetett szó, melyek az *あ* (*a*), névmásjelző, ami jelez valami mind a beszélőtől mind a hallgatótól távoli dolgot, a *な* (*na*), ami a ma használt *の* (*no*) birtokos partikula őse, és szintén ősi kifejezésekben előforduló, ma már önálló alakban nem használt *た* (*ta*) mint irány, oldal. Ezt a hármas összetételt szemlélve érződik az *あなた* szóból valami hűvös, távolságtartó szemléletmód. Míg a japán *én/te/ő* alakokra a különféle életkori, nemi és társadalmi pozíciók alapján közel 40 különféle névmás létezik, addig a *mi/ti/ők* alakokra nemigen vannak önálló formák, csupán az előbbiekből többszámúba tétele. Ezzel szemben például az indonéz nyelvben megkülön-

böztetik a *kami*, azaz mi, de *te/ti* nem és a *kita*, vagyis *én/mi* veled/veletek együtt alakokat. De a közismert angol *he/she/it* vagy a német *er/sie/es* alakokat is összevethetjük a magyar *ő* (esetleg: *ez/az*) alakokkal.

Egy létező nyelv megtanulása alapvetően képes formálni a világról és önmagunkról alkotott képünket, látásmódunkat. Egy saját nyelv megalkotása lehet ezzel ellentétes folyamat is, amikor is egy saját magunknak készített vagy „itt és most” létrehozandó új világnézetre építkezünk. Fentebb láttuk, hogy a japán lélek számára a tiszteletesség mennyire fontos, hiszen még a legalapvetőbb nyelvtani elemekben, pl. a személyes névmások használatában is döntő fontossággal bír. Az is érződik valamennyire, hogy ez a tisztelet sokkal inkább egyfajta társadalmi alá-fölrendeltség, esetleg életkorhoz köthető jelenség, nem szoros érzelmi viszonyuláson alapul. Magyarul minden további nélkül letegezhetem a főnökömet vagy akár az ellenkező nemű, vagy nálam jóval idősebb tanáromat, ha szeretjük egymást, egy japán ember számára ez már-már szinte elképzelhetetlen.

Látható hát, hogy egy-egy nyelv ismerete és aktív használata mennyire befolyásolhatja a látásmódunkat. Mindezt olyan észrevétlenül képes tenni, hogy amikor azt mondjuk „tudatosak vagyunk”, akkor sem biztos, hogy rálátunk, gondolataink, a tudatunk képei milyen zsigeri szinten az általunk beszélt nyelv struktúráját követve kepeződnek le. Vajon mi is a *tudat*, akár a különféle nyelvet beszélő emberek, akár az egynén számára? A szó angolul *consciousness*, ami a latin *com/con* azaz együtt, közösen és a *scire*, azaz tudni szóból áll. Ehhez kapcsolódik egy *-ious* melléknévképző (együtt tudással bíró), amit egy *-ness* főnévképző zár: együtt tudással bír-ás. Ugyanez a hindiben चेतना (*cetnā*), ami sokkal inkább az azonos alakú szanszkrit felismerés, intelligencia, értés szavakból ered, mint a tudásból. Számunkra mi a tudat? Hogyan íránk körül? Milyen – nyelvi eszközökkel adott esetben kifejezhetetlen – érzések kerítenek hatalmukba, ha kimondjuk ezt a szót? Egy új nyelv készítése lehet talán az egyik legjobb kulcsa gondolatink – és végső soron önmagunk – mélyebb megismeréséhez, megértéséhez.